

The final section is dedicated to memory dynamics linked to the centenary. The first chapter analyses Belgian First World War iconography as portrayed on postage stamps. This may seem like a surprising subject given the limited role stamps play in daily life. Nevertheless, historians Chantal Kesteloot and Laurence van Ypersele demonstrate that by interrogating the imagery on these humble little pieces of paper, we can glimpse the evolution of official memory making policies and, in recent years, the societal influences that have been brought to bear on these. The volume ends with a provocative chapter on 'the paradoxical impacts' of commemoration, in which Bouchat, Klein and Rosoux scrutinise individual reactions to First World War exhibitions and documentaries. As a key tenet of Belgian war remembrance has been pacifism, the authors hypothesised that remembrance initiatives would increase pacifist attitudes. However, their results suggest the opposite in certain cases. Namely, if an exhibition or documentary focused principally on 'victims', pacifist attitudes decreased. It would appear then that there is a gap between the emphasis on pacifism underpinning Belgian memorial projects and individuals' interpretations of this message.

Experience and Memory is a thought-provoking and timely volume that reflects the varied backgrounds of its authors. The downside to this, however, is that the chapters tend to pull in a number of different directions. Whereas the first section of the volume has a clear *fil rouge* – diary analysis – the following sections are not as cohesive. That said, the authors recognise the exploratory nature of their contributions as well as their limitations. This is perhaps the collection's most exciting revelation: there is still plenty to say about the First World War and its consequences one hundred years after the fact and *Experience and Memory* sketches out a number of ways future researchers might build on its findings.

Matthew Haultain-Gall

CHRISTIAN DE BORCHGRAVE
***Zalig de armen van geest. Vlaanderen
 1918-1940: een kerk in de strijd
 tegen het moderne materialisme***

Antwerpen, Vrijdag, 2019, 279 p.

Sinds de late jaren 1970 is, vooral door historici van de KULeuven, veel onderzoek verricht over de christelijke arbeidersbeweging en haar deelorganisaties tijdens het interbellum, zodat we goed weten hoe de organisaties van de katholieke werknemers zich profileerden op sociaal - economisch vlak en waar ze erin slaagden hun stempel te drukken op de ontwikkeling van de sociale politiek. Uit die literatuur blijkt dat priesters zoals de jezuïet J. Arendt daarbij soms een belangrijke rol speelden. Dit perspectief kan echter een vertekend beeld opleveren, omdat deze priesters bekeken worden in de context van een organisatie waarin ze zelf een leidende rol speelden.

Dit boek, een deel van een proefschrift dat meer dan twintig jaar geleden werd verdedigd, kiest een ander perspectief: de clerus, althans haar discours over het materiële en het sociaal - economische, is voorwerp van analyse. Dit impliceert dat niet alleen de priesters die verbonden waren met de christelijke arbeidersbeweging (of ermee sympathiseerden) bestudeerd worden. Een tweede verschil is het publiek van deze priesters. Waar de priesters actief in de christelijke arbeidersbeweging ofwel voor eigen kapel predikten of vaak vanuit hun positie als priester de christelijke arbeidersbeweging verdedigden tegen rechts-katholieke critici en linkse concurrenten, richtte de brede clerus die in dit boek bestudeerd wordt zich tot de katholieke gelovigen in het algemeen of althans buiten een georganiseerd verband. Hiermee innoveert deze publicatie. Vraag is hoe de clerus zich in haar discours verhiel tot de sociaal - economische verschuivingen van het interbellum en welke gedragslijn priesters daarbij aan de katholieke gelovigen trachtten op te leggen.

De bronnen die de auteur gebruikt zijn preken, zowel gepubliceerde als niet-gepubliceerde, herderlijke brieven en tijdschriften waarin priesters publiceerden. Bij de preken komen verschil-

lende ordes aan bod (jezuïeten, minderbroeders, redemptoristen, dominicanen). Voor de seculiere clerus kon enkel gebruik worden gemaakt van de preken van vier priesters, allen uit het bisdom Gent. Wat de tijdschriften betreft werd gefocust op die met de hoogste oplage, waarbij zowel tijdschriften voor geestelijken (bv *Pastor Bonus*) als voor katholieke intellectuelen (*Kultuurleven*) werden geselecteerd. De ACW-publicatie *De Gids op Maatschappelijk Gebied* werd gebruikt om na te gaan of priesters een verschillend discours voerden naar de achterban van de christelijke arbeidersbeweging.

Het boek is opgebouwd rond vier thema's: rijkdom en armoede, de christelijke arbeidersbeweging, het corporatisme en de Katholieke Actie. Het werk sluit af met een meer beschouwende uitgebreide conclusie waarin de verhouding kerk-kapitalisme breder wordt gethematiseerd en in een ruimer perspectief geplaatst.

Dit boek toont aan dat er een spanning bestond tussen de sociaal - economische opvattingen die de clerus in Vlaanderen uitdroeg en de sociaal - economische evolutie tijdens het interbellum die gekenmerkt werd door de politieke en sociale doorbraak van de georganiseerde arbeidersbeweging, een stijging van de koopkracht in de jaren 1920, een evolutie naar geïnstitutionaliseerde loonarbeidsverhoudingen en verdere uitbouw van de sociale bescherming via sociale verzekeringen en de economische crisis van de jaren 1930. Deze voor de werknemers toch wel belangrijke verschuivingen waren niet heel zichtbaar in het discours van de clerus. Dat discours bleef sterk beïnvloed door opvattingen die in de negentiende eeuw gangbaar waren enerzijds en een uitgesproken idealisme (in filosofische zin) anderzijds, waarbij het materialisme niet alleen werd afgewezen maar ook werd aangeduid als bron van sociale en economische problemen. De sociale opvattingen zoals die tot uiting kwamen in het discours van de clerus kunnen als conservatief en weinig innovatief worden bestempeld. De verhoging van de koopkracht van de werknemers of een verbetering van de sociale bescherming werden door de band niet als positief

gezien of zelfs niet eens voorgesteld als een verdienste van het Belgische katholicisme. In het algemeen werd de christelijke arbeidersbeweging door de clerus niet bijzonder gewaardeerd: haar nut was vooral dat ze de arbeiders weg kon houden van het socialisme en nog meer het communisme en zo het geloof kon vrijwaren.

Terwijl in de jaren 1920 en 1930 het politieke debat en de politieke praktijk in de richting gingen van de regulering van het kapitalisme en wat afstand werd genomen van het economisch liberalisme, stelde de Vlaamse clerus het kapitalisme niet in vraag. De harde kern van de ideologie die in de preken en tijdschriften werd verspreid was die van de verdediging van het privé - bezit en het legitimeren van ongelijkheid en rijkdom. De sleutel tot de oplossing van sociale problemen werd nog altijd in grote mate gezien in liefdadigheid, die werd voorgesteld als een katholieke plicht voor de rijke. Wie arm was verkeerde zelfs in een geprivilegieerde positie: armoede was een teken van uitverkiezing door God. Omdat de armen het rijk Gods bezaten konden de rijken als het ware het rijk Gods kopen door de armen aalmoezen te geven, of zoals het in de volksmissies werd gesteld, aalmoezen waren goed besteed, ze kwamen immers op de 'bank van God' terecht. Dit discours veranderde niet tijdens de crisis van de jaren 1930.

Het anti-materialisme was, naast liefdadigheid, het tweede fundament van het socio-economische discours van de clerus in Vlaanderen. Genotzucht en materialisme in het algemeen werden gezien als de oorzaak van sociaal - economische problemen. Pater Anicetus Cool, de broer van ACV-leider August Cool, dacht er in 1934 in volle economische crisis nog zo over. De dominicaan Van Gestel voegde daar in 1938 nog aan toe dat begeerte naar geld en het materialisme sterker dan ooit waren, in alle lagen van de bevolking ook bij de minder gegoeden. Het anti-materialisme was de harde kern van de sociaal - economische ideologie van de clerus in Vlaanderen. Dat liet toe om de ervijanden van de kerk, 'vrijdenkerij, liberalisme, socialisme en communisme' met de vinger te wijzen. Die waren op hun beurt het resultaat

van een ontbindingsproces van de katholieke moraal dat was ingezet met de Renaissance en was geculmineerd in de Franse Revolutie. Vrijheid was de centrale dwaling, die uitmondde in bandeloosheid en ongebreideld kapitalisme, waarvan de ordeningsbeginselen echter niet in vraag werd gesteld. Sommigen, zoals Anicetus Cool gingen nog een stap verder en zagen achter socialisme en communisme de hand van de vrijmetselarij. Het anti-materialisme liet ook toe nieuwe door de kerk niet gewenste evoluties in de sociale politiek, zoals de secularisering van de onderstand na de invoering van de Commissies voor Openbare Onderstand (1925) op de korrel te nemen.

Ideologische vernieuwingen zoals het in de encycliciek *Quadragesimo Anno* in 1931 aangeprezen corporatisme werden slechts laat opgepikt: pas in 1937 werd er in tijdschriften aandacht aan besteed, zij het op een specifieke wijze, door de koppeling te maken met 'orde', wat ertoe leidde dat het fascistisch corporatisme in een aantal gevallen positief werd beoordeeld. Van een verdere concretisering van het corporatisme in een Belgische context was nauwelijks sprake en de lagere geestelijkheid besteedde er omzeggens geen aandacht aan. Een algemene vaststelling uit de lectuur van dit boek is dat de clerus in Vlaanderen een erg traditionele en moralistische visie op het sociaal - economische had zodat concrete antwoorden op sociale problemen van die kant niet mochten worden verwacht.

Dit boek is een aanwinst voor de sociaal - economische geschiedenis van het interbellum omdat het focust op de clerus, een groep die vaak buiten de radar van historici is gebleven maar in het nog sterk katholieke en kerkse Vlaanderen van het interbellum een niet te onderschatten maatschappelijke en politieke impact had. De analyse biedt een zeker tegengewicht voor het onderzoek over de christelijke arbeidersbeweging, die wel haar stempel wilde drukken op de veranderende sociaal - economische verhoudingen van het interbellum.

Het boek is, voor zover mogelijk, empirisch goed onderbouwd. De auteur neemt duidelijke

en genuanceerd standpunten in en is kritisch ten aanzien van de bronnen. Christian de Borchgrave is erin geslaagd de materie op een duidelijke en goed leesbare manier uiteen te zetten. De verschillende actoren die in het verhaal voorkomen worden adequaat biografisch gesitueerd. Hoewel het eigenlijke onderzoek al meer dan twee decennia oud is, wordt de meest recente literatuur over het thema goed geïntegreerd. Eén punt had wat meer geproblematiseerd mogen worden, met name de tendens naar een stijgende koopkracht voor de loontrekkers in de jaren 1920. Of en hoe dit werd gekoppeld aan het anti-materialisme wordt niet geëxpliciteerd.

Dirk Luyten

HERMAN VAN GOETHEM
1942. Het jaar van de stilte
Kalmthout, Polis, 2019, 357 p.

1942. Het jaar van de stilte van historicus, jurist en Antwerps rector Herman Van Goethem is misschien één van de meest gemediatiseerde historische werken in België van de laatste jaren. De voorgeschiedenis van het boek is lang. De auteur was al actief betrokken bij de baanbrekende publicatie van Lieven Saerens' *Vreemdelingen in een Wereldstad* (2000) en publiceerde een even baanbrekend artikel over de Conventie van Den Haag in de *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (2006). Als conservator van Kazerne Dossin dompelde hij zich onder in het thema. Dit boek is het resultaat van die geaccumuleerde kennis en ervaring. De boeklancering in een overvolle aula van de Universiteit Antwerpen begin maart 2019 was een evenement. Burgemeester Bart De Wever liet in zijn welkomstwoord al verstaan dat het Antwerpse Delwaidedok niet lang meer die naam zou dragen. Historiografie en politiek beroerden elkaar intens..

De vraagstelling van dit boek heeft twee dimensies die met elkaar samenhangen. Ten eerste is het een microstudie die de zogenaamde Antwerpse 'specificiteit' onderzoekt: de actieve medewerking van de lokale overheden aan de Jodenvervolgving. Ten tweede is er de meer (inter-)nationale blik op de 'grote ommekeer': het fundamenteel